

Роман Додонов, д. філос. н.

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна

Катерина Горбенко

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

КРИТЕРІЙ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЕКЗИСТЕНЦІАЛА

Roman Dodonov, ScD in Philosophy

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

Kateryna Gorbenko

Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine

THE CRITERIA OF JUSTICE AS A SOCIAL EXISTENCIAL

The article is devoted to the conceptualization of justice as a social existential. In M. Heidegger's phenomenological ontology, existentials function is a conceptual reproduction of the lost integrity of being, pointing to the basic constitutive moments of a human being. In modern social philosophy, existentials (as "thoughts-feelings") describe not only individual but also collective experiences. One of these social existentials is justice. The article analyzes the criteria of justice as a) an ethical and legal category, reflecting the historically formed perceptions of social ideal and b) social existential. In the first case, it is about the particular parameters of local action, in the second – an intuitive universal criterion, which allows assessing social reality as fair or unfair.

Keywords: existential, values, intuitive criteria for justice, strategies for overcoming injustice.

Справедливість – це одна з філософських універсалій, що вказує на базовий принцип організації соціального буття. Уже етимологія цього слова орієнтує нас на нормативний, деонтологічний вимір, на оцінку того, що саме є правильним. Слова «правда», «пработа», «правильність», «право» мають зі «справедливістю» один корінь. «С-справедливим» вважається той, хто живе «з правдою», хто правий або діє правильно, згідно з правилами. Але таким значенням загальний сенс поняття «справедливість» далеко не вичерпується. В сучасних умовах проблема справедливості втрачає свій суто теоретичний характер деонтологічної догми, перетворюючись на царину зіткнення прагматичних інтересів, заради яких люди інколи готові на крайні вчинки. Ідеал справедливості стає рушійною силою соціальних перетворень.

В історії світової соціально-філософської думки маємо величезну кількість концепцій, за допомогою яких автори намагалися розкрити сутність феномену справедливості. Серед них можна назвати концепти «справедливості як світового порядку» (рита, дарма, карма, Дао); «справедливість як відплати» (таліон); «справедливості як гармонії» (Піфагор); «справедливості як чесноти» (Сократ, Платон); «справедливості як блага» (Платон); «справедливості як Божого промислу» (Аврелій Августин, Тома Аквінський); «справедливості як обов'язку» (І. Кант); «справедливості як суспільного договору» (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо); «справедливості як обчислення щастя» (Дж. Бентам); «справедливості як рівності» (К. Маркс); «справедливості як чесності» (Дж. Роулз); «справедливості як обміну» (О. Гьофе) тощо. Отже, справедливість – категорія багатовимірна, у ній багато різних рівнів, шарів, сторін, граней. І всі вони необхідні для усвідомлення цілісної, повнокровно-життєвої картини цього феномена. Загальна тенденція еволюції поглядів на справедливість в історії філософії полягає у поступовому відході від уявлень про універсальний, космічний характер справедливості та її прив'язки до суто людських взаємин. Концепти «справедливість як світовий порядок» та «справедливість як гармонія» витісняються концептами «справедливість як рівність» і «справедливість як чеснота», набуваючи характеру політико-правової та етичної категорії.

У найбільш загальному вигляді, справедливість може бути визначена як принцип адекватності суспільних зусиль, спрямованих на відновлення гармонії соціального світу (права), порушеної

внаслідок діяльності чи бездіяльності певних суб'єктів. Наведена дефініція є засадничою для багатьох варіацій, проте і вона не є досконалою, адже соціально-правовий та етичний аспект тут переважає над соціально-антропологічним, власне філософським виміром. Цей недолік може певною мірою виправити звернення до концепта справедливості як екзистенціала, для чого нами задіяна наявна феноменолого-екзистенціальна методологія.

Метою даної статті є спроба концептуалізації справедливості як соціального екзистенціалу з обґрунтуванням критерію її визначення.

Концепт «екзистенціал» часто зустрічається як у спеціалізованій філософській, так і в публіцистичній літературі. При цьому більшість авторів ототожнює «екзистенціали» з «екзистенцією» як такою, користуючись логікою – якщо «екзистенція» – це існування, то «екзистенціал» – це переживання людиною свого існування. Тому під екзистенціалами інколи розуміють різного роду психологічні стани, архетипи колективного безсвідомого, почуття і навіть настрої людини.

Як відомо, поняття екзистенціалу з'являється в філософії завдяки текстам М. Гайдеггера, який використовував його для наповнення логіко-термінологічного апарату власної феноменологічної онтології. Понятійне відтворення втраченої цілісності буття – ось функція, яку мали виконати «екзистенційні поняття» або екзистенціали. Вони вказували на особливі, базові конститутивні моменти людського буття, виокремлені в «екзистенційному устрої присутності».

У своїй екзистенційній аналітиці М. Гайдеггер не надає чіткої дефініції неологізма «екзистенціал». «Усі есплікати, – пише він, – що виникають з аналітики присутності, викликані увагою до структури його екзистенції. Оскільки вони визначаються із екзистенціальності, ми називаємо буттєві риси присутності екзистенціалами. Їх необхідно чітко відрізнити від буттєвих визначень неприсутностірозмірного сущого, яке ми називаємо категоріями... Екзистенціали і категорії суть дві основоможливості буттєвих рис. Відповідне ним суще потребує завжди різного способу первичного опитування: суще є хто (екзистенція) або що (наявність у найширшому смислі). Про взаємозв'язок цих двох модусів рис буття можна казати лише виходячи з вже проясненого горизонту буттєвого питання»¹.

М. Гайдеггер використовував поняття «екзистенціал» у випадках, коли необхідно було підкреслити щось неявне, емоційно пережите, але раціонально не визначене. Можливо, саме тому ми не знайдемо у нього ані конкретної дефініції поняття, ані розрізнення концептів «екзистенція» та «екзистенціал», ані пояснення специфіки значення «екзистенціалів» та «екзистенціальних понять»². До того ж, навіть такі фрагментарні спроби окреслити перелік екзистенціалів викликали критичні зауваження з боку К. Ясперса та його однодумців, які негативно ставилися до намірів Гайдеггера побудувати якусь систему, вбачаючи протиріччя між цим прагненням і занадто складною, ірраціональною структурою реальності, яка принципово не піддається систематизації. «Гайдеггер сам незабаром відмовився від цієї задачі: у більш пізніх роботах він не використовував більше поняття екзистенціал»³.

Але саме та точка, де він зупинився, стала відправною для багатьох послідовників, залишаючи свободу для домислів та інтерпретацій. Поширюючи і уточнюючи перелік екзистенціалів М. Гайдеггера, швейцарський дослідник Медард Босс виокремлює такі: просторовість, темпоральність, тілесність, співбуттєвість у спільному світі (буття-в-світі), налаштованість, історичність (історична пам'ять), смертність (буття-до-смерті). Ще раніше С. К'еркегор виокремлював самотність, смерть, страх, віру, надію як фундаментальні людські переживання. Л. Шестов вважав такими самотність і страх, Г. Марсель – самотність, смерть, вірність, віру, надію, любов, А. Камю – самотність, тугу, абсурд, свободу, С. Франк – любов, В. Франкл – духовність, свободу, відповідальність⁴. У публікаціях можна зустріти й інші варіації.

¹ Heidegger, M. (2010). *Being and Time*. Translated by Joan Stambaugh. Albany, New York: SUNY Press, 488.

² Разинов, Ю. (1999). Понятие категории и экзистенциала в философии М. Хайдеггера. *Вестник Самарского государственного университета*, 1 (11), 57-67.

³ Гайдено, П. (1960-1970). Экзистенциал. *Философская энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 5, 538.

⁴ Омарбекова, С. (2012). *Любовь как экзистенциал человеческого бытия*. Нижневартовск: Нижневарт. гуманит. универ, 130.

Досить швидко притаманна класичному екзистенціалізму орієнтація на людину як самотню, закинута у світ істоту, чие буття «розкрито» екзистенціалами як можливими способами буття, було подолано. Якщо екзистенціали характеризують певний екзистенціальний стан, який безпосередньо пов'язаний з переживаннями індивіда, то, починаючи з пізнього Сартра, ці обмеження нагадують бар'єри греблі, легко зруйновані екзистенціалізмом, що виходить за власні межі. Термін «екзистенціал» стали використовувати для опису не лише індивідуальних, а й колективних, соціальних переживань.

Так, наприклад, А. Павлов, незадоволений занадто абстрактним і метафоричним тлумачення екзистенціалів в екзистенціалізмі, пропонує розглядати останні як «імперативи людської присутності в типових життєвих ситуаціях». На його думку, слід розрізняти: імператив належності до соціальної групи, спільності; імператив належного, допустимого; імператив значущості людини, її місця в системі владних відносин¹. Рівнева структурізація екзистенціалів уможлиблюється лише за умов визнання їх соціальної природи. При всій персональності буття людина не може існувати без осягнення буття Іншого.

Саме тому, якщо ми стверджуємо, що справедливість є екзистенціалом, то ми маємо цілком усвідомлювати вторинність її індивідуального суб'єкта порівняно з суб'єктом колективним. Носієм справедливості є насамперед суспільство, у межах якого в результаті інтеракції формуються базові уявлення про належне. Конкретні члени цього суспільства набувають під час соціалізації ці уявлення та поділяють їх як свої власні. Переживання і оцінка Я чогось як справедливого (або несправедливого) уможлиблюється за умов наявності Іншого, який поділяє (або не поділяє) такі переживання й оцінки. Звісно, у процесі історичного розвитку ці уявлення можуть бути відкореговані, адаптовані під конкретні ситуації, але початково вони мають надіндивідуальне походження.

В цьому контексті мають бути скореговані сталі уявлення про критерії справедливості. Якщо ми розглядаємо справедливість як етико-правову *категорію*, що віддзеркалює історично сформовані в суспільстві уявлення про належне (соціальний ідеал), то необхідно буде відібрати низку суспільних відносин, які б грали роль конкретних параметрів-координат для визначення ступеня відповідності суцього і належного. До числа таких параметрів теоретики права зараховують відповідність між: реальною значимістю соціальних груп та індивідів, їх внеском у суспільне життя і добробут та їх соціальним становищем, їх правами та обов'язками, працею та винагородою, діянням та відплатою, злочином та покаранням тощо.

Раціональний аналіз вказаних відповідностей дозволяє зробити висновок про справедливий або несправедливий характер конкретних відносин, наприклад, оподаткування, судового вироку, призначення на державну посаду, навіть оцінки студента на іспиті. Подібна партикуляризація ускладнює процес вироблення універсального критерію справедливості². Як зазначають О. П. Дзьобань і Е. М. Мануйлов, «основною перешкодою на шляху універсальної справедливості є ціннісний плюралізм, на нездоланність якого за допомогою раціональних засобів вказував ще М. Вебер. Це означає, що існує не одна, а безліч конкуруючих теорій справедливості»³.

Дослідники посилаються на працю М. Уолцера «Сфери справедливості», де констатується неусувний плюралізм сфер справедливості. За Уолцером, кожне благо має розподілятися відповідно до критеріїв значущості своєї власної сфери, що означає асиметрію принципу розподілу: якщо людина, в силу приналежності до певної сфери, користується її благами, то це не означає, що і в інших сферах суспільного життя їй належать ті ж блага. М. Уолцер дійшов висновку, що конкретні критерії справедливості носить локально-ситуаційний характер, тому єдиний універсальний критерій справедливості, так само як і єдиний принцип розподілу, неможливий⁴.

¹ Павлов, А. (2019). *Природа коммунікативного порядку*. <<http://res.krasu.ru/paradigma/2/2.htm>> (2019, жовтень, 30).

² Ferrara, A. (2019). Social freedom and reasonable pluralism: Reflections on Freedom's Right. *Philosophy & Social Criticism*, 45 (6), 635-642. doi:10.1177/0191453719842363

³ Дзьобань, О. П., Мануйлов, Е. М. (2015). Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномену. *Вісник Національного університету Юридична академія України імені Ярослава Мудрого*, 1 (24), 108.

⁴ Walzer, M. (1984). *Spheres Of Justice: A Defense Of Pluralism And Equality* <http://www.amazon.com/Spheres-Of-Justice-Pluralism-Equality/dp/0465081894> (2019, жовтень, 30).

Втім, якщо ми тлумачимо справедливість як *соціальний екзистенціал*, то практичні параметри втрачають свій методологічний сенс, адже екзистенціали не передбачають раціональної рефлексії. Ці «думки-почуття» охоплюють наявний стан подій в цілому, не виокремлюючи часткових і вимірюваних координат оцінки. Особистість, соціальна група або суспільство переживають свою «присутність», своє буття в світі, свою епоху як справедливі або несправедливі. Така екзистенційна оцінка притаманна будь-якій аксіологічній свідомості і не потребує на детальний аналіз – чому саме так, а не інакше. Вона формується на підставі досвіду співіснування людей в єдиних соціально-політичних і соціально-економічних умовах. Одиничні й дрібні факти (не)справедливості є лише підтвердженням або спростуванням загального відчуття (не)відповідності соціальному ідеалу.

Тут йдеться, скоріше, про інтуїтивний критерій справедливості, який «за сукупністю обставин» дозволяє сформувати кінцеву оцінку. Як відомо, інтуїтивну (психологічну) концепцію права на початку XX ст. запропонував Л.І. Петражицький¹, а Дж. Роулз опису «почуття справедливості» присвятив VIII главу своєї «Теорії справедливості»². Для Дж. Роулза справедливість є не стільки принципом розподілу матеріальних благ, скільки узагальненим виразом моральної гідності особистості, основою її самоповаги.

Принципово важливо підкреслити, що переважна більшість населення інтуїтивно відчуває (не)справедливість того, що відбувається з нею, вона *переживає* цей стан (не)справедливості, навіть якщо він і не вербалізований у вигляді чітких гасел і закликів до дії. Панівні в соціумі цінності, оцінки, норми багато в чому ґрунтуються на наявних соціальних екзистенціалах, а багато в чому й підживлюють їх зміст. Невідрефлексований характер зворотнього впливу і перетворює справедливість на соціальний екзистенціал.

Для того, що б краще зрозуміти різницю між справедливістю як соціальним екзистенціалом у розумово-моральному її прояві – з одного боку, та справедливістю як метою та кінцевим орієнтиром функціонування державно-правової системи, проведемо аналогії з наведеним О. Корольовим у його дисертації розмежуванням екзистенції та «просто життя». Якщо людину нічого не бентежить у цьому житті, нічого не турбує, то вона просто живе, але не екзистує. Поняття екзистенційного існування є мисленнєвим виразом вирішального переживання в людині, яке виокремлюється з усіх моментів невизначеності і нерішучості решти життя характером остаточного дистанціювання. Таке переживання можна позначити як «екзистенційне переживання»³.

Усвідомлення цього особливого переживання й оснований на ньому «екзистенційного існування» є передумовами розуміння «екзистенційної присутності» в певних межах – границях буття. В екзистенціалізмі границя не є зовнішнім кордоном, лінією, яка відокремлює свою територію від чужої. Навпаки, границя тут інкорпорована у внутрішнє буття людини, визначаючи глибинні підстави її існування. Цією обставиною пояснюється підвищена увага екзистенціалістів до так званих «граничних ситуацій», коли особистість має зробити вибір між власним існуванням або смертю. У менш драматичному вигляді граничні ситуації супроводжуються екзистенціалами страждання, вини, тривоги тощо.

Справедливість – це один з таких екзистенціалів і водночас соціально-етичних ідеалів, без яких неможливо в принципі існування громадянського суспільства. Переживання справедливості як життєво необхідного, невід’ємного від даної спільноти способу буття – це той момент, який перетворює пересічну людину на Громадянина, а натовп – у громадянське суспільство.

Екзистенційне переживання справедливості того, що відбувається, впливає на бажання людини виконувати свої професійні чи громадянські обов’язки, на характер взаємодії з іншими членами суспільства, на готовність допомогти їм або взяти участь у спільній діяльності, на бажанні помститися кривднику, на визначенні міри його покарання, на якості роботи, на уявленні про девіантну поведінку.

На думку російської дослідниці Ольги Гулевич, уявлення про справедливість – з психологічного погляду – виконують п’ять основних функцій: а) функцію пізнання, б) функцію регуляції, в) функцію регуляції здоров’я, г) функцію самосприйняття, д) функцію впливу

¹ Петражицький, Л. И. (2011). *Теория и политика права*. Избранные труды. СПб.: Юридическая книга, 1031.

² Rawls, J. (2009). *A Theory of Justice*. Harvard University Press, 560.

³ Королев, А. (2008). *Личностное бытие: экзистенциально-феноменологический анализ*.

<<https://www.disserscat.com/content/lichnostnoe-bytie-ekzistentsialno-fenomenologicheskii-analiz>> (2019, жовтень, 30).

на поведінку¹. Проведене під її керівництвом соціально-психологічне дослідження свідчить, що у свідомості людей існують три якісно розрізнені уявлення про справедливість.

По-перше, це ототожнення справедливості і закону, якого слід дотримуватися за будь-яких умов. На наявність цього розуміння вказують асоціації, що відносяться до груп «чесність і порядність», «закон і правосуддя», «рівноправність і рівність». Цього разу справедливість виступає як сила, що вимагає від людини здійснення певних дій.

По-друге, справедливість розуміється як *надія* та *милосердя*. На наявність такого значення вказують асоціації, які відносяться до груп «добре ставлення до іншої людини і надання допомоги» та «щастя і мрія». У цьому випадку справедливість розглядається як сила, яка надає допомогу і захищає.

По-третє, справедливість інтерпретується як об'єктивне *знання*. На наявність цього розуміння вказують асоціації справедливості з *правдою* (істиною). Тут справедливість виступає як сила, індиферентна по відношенню до людини.

Відповідно, О. Гулевич виокремлює три різних уявлення про справедливість, два з яких підкреслюють зв'язок останньої з моральною свідомістю, а третє – з правовою:

- а) відповідність дійсності;
- б) гарне і неупереджене ставлення до людей;
- в) виконання закону.

Порівнюючи оцінки «справедливих» і «несправедливих» подій, О. Гулевич дійшла висновку, що у визначенні «справедливості» сильніше виражені правова і моральна складові, ніж у визначенні «несправедливості». Водночас у визначенні «несправедливості» присутні негативні емоційні стани, так звані соціальні емоції, які є результатом спілкування з іншими людьми. Інакше кажучи, справедливість і несправедливість, з одного боку, є характеристиками людських відносин, мають на увазі гарне/чесне або погане/нечесне ставлення до оточуючих. З іншого боку, справедливість тісніше, ніж несправедливість, пов'язана з правовою реальністю і пошуком істини, але менш тісно – з міжособистісними відносинами².

Важливість повсякденних уявлень про справедливість проявляється в розмаїтті наслідків, до яких призводить порушення її норм. Оцінка події як «несправедливої» впливає на когнітивні, емоційні та поведінкові реакції людини. Ці реакції вписуються в єдиний психологічний процес оцінки «справедливості»/«несправедливості» події, який проходить через наступні стадії.

Спочатку людина оцінює справедливість події, визначаючи її відповідність своїм уявленням про справедливе і несправедливе. Якщо питання про несправедливість вирішено позитивно, то настає друга стадія, у процесі якої визначаються винуватець того, що сталося і ступінь його відповідальності. На третій стадії відбувається вибір стратегії реагування на несправедливість – від повної пасивності до активного опору і покарання винуватця. Нарешті, остання, четверта стадія пов'язана з реалізацією обраного способу поведінки.

Респонденти обирають різні поведінкові стратегії реагування на несправедливість задля відновлення справедливого стану – активну і пасивну.

Перша стратегія – «активність жертви» – передбачає, що жертва докладає зусилля для того, щоб відновити порушену справедливість. Активні стратегії відновлення справедливості розрізняються: за способом відновлення справедливості («самостійне відновлення» і «відновлення за участю посередників»); за характером відновлення справедливості: покарати винуватця («покарання»); встановити істину, відшкодувати завдані збитки («відновлення»); запобігти вчиненню несправедливості в майбутньому («запобігання»).

До другого типу – «пасивність жертви» – відносяться ті стратегії, які не передбачають активні дії у відновленні справедливості. Вони розрізняються: за суб'єктами відновлення справедливості (винуватець; доля, випадок; хтось невизначений); за характером відновлення справедливості («покарання», «відновлення», «запобігання»).

Як самостійна поведінкова стратегія виокремлюється «смирнення з несправедливістю», що припускає повну відмову від боротьби і небажання відновлювати справедливість.

¹ Гулевич, О. (2015). Справедливость: как мы ее понимаем и что она для нас значит. *Elitarium* <<http://www.elitarium.ru/spravedlivost-nespravedlivost-chelovek-predstavlenie-sobytie-vinovnik-zhertva-otnoshenie-ocenka-vliyanie-povedenie-vospriyatie>> (2019, жовтень, 30).

² Там само.

Отримані під час емпіричного дослідження результати демонструють пріоритет у росіян пасивних настанов. Половина (50,9 %) респондентів вважає найбажанішою стратегією «відновлення»; 18,2 % назвали найменш бажаною стратегією «запобігання». Стратегія «покарання» використовується частіше, ніж «запобігання», але набагато рідше, ніж «відновлення» (21,1 %), що вказує на готовність російського суспільства терпіти випадки несправедливості¹.

Коментуючи результати цього дослідження, слід вказати на певні відмінності, що не дозволяють екстраполювати його висновки на український соціум. Події 2013-14 років продемонстрували більшу зрілість нашого громадянського суспільства, його активність та чутливість до проявів несправедливості, ніж в Росії. Але можна висловити гіпотезу, що спільною настановою є те, що і там, і тут, навіть при виборі активних поведінкових стратегій, громадяни вважають за краще обходитися своїми силами, а не звертатися до державних установ². Можливо, це пов'язано з традиційно негативним ставленням до представників влади, викликаним відчуттям власної безпорадності при спілкуванні з ними.

Очевидно, що різні суспільства, виходячи зі свого історичного досвіду, по-різному переживають надмірну соціальну диференціацію, оцінюючи її як справедливу чи несправедливу. Ця релятивність базових світоглядних регулятивів суспільного буття значно ускладнює процес цілепокладання, який дозволяє визначити магістральні напрямки розвитку соціуму. Як зазначає В. Левкулич, «теоретико-методологічна складність оперування зазначеними аспектами полягає в тому, що вони не мають сенсу «взагалі»: кожен суб'єкт суспільних відносин формулює щодо них власний смисл, який часто виявляється несумісним, а інколи й узагалі взаємовиключним із погляду аксіологічних, етичних та інтерпретаційних акцентів. Додаткові труднощі створює та обставина, що часто доводиться мати справу з еквівалентними, але принципово несумісними світоглядними парадигмами»³.

Не випадково колективні уявлення про справедливість сучасні філософи пов'язують з етнічними, соціокультурними, конфесійними особливостями певної соціальної спільноти, зі змістом менталітету⁴. «Практично не існує тих чи тих парадигмальних аргументів щодо справедливості, які володіють універсальним потенціалом асоціативно-стереотипної ефективності: в одних корпоративних, вікових, статевих, етно-національних та інших середовищах той чи той аргумент формулювання кредо справедливості може мати надзвичайно високий коефіцієнт асоціативної продуктивності, натомість в умовах інших світоглядних азимутів він виявиться цілковито недієздатним, неевристичним, а відтак – недоцільним»⁵.

Таким чином, концепт «справедливість як соціальний екзистенціал» дозволяє поглянути на людину та соціум з урахуванням ментального, аксіологічного, етичного виміру, який далеко не завжди береться до уваги в філософських дослідженнях. Ідеал справедливості допомагає налагоджувати гуманне, етично відповідальне спілкування між людьми. Без справедливості в різних її проявах людські відносини просто розпалися б або так ніколи і не вийшли б із стану дикості, зоологічного індивідуалізму.

Без справедливості неможливе ефективне об'єднання людей, тобто мир і злагода в суспільстві. Екзистенційний вимір справедливості деякі автори розглядають як специфічне заломлення любові. Але на відміну від любові, що цілком йде, як би, зсередини індивідуального суб'єкта, справедливість має ширший, суспільний горизонт, що включає визнання початкової цінності всіх і кожного. Тут немає і не повинно бути улюблених і нелюбимих. Справедливим треба бути навіть щодо злочинця. І якщо любов затверджує неповторність існування іншого, то справедливість шукає форму і міру поєднання індивідуально неповторного існування людей. Це – базова умова для розкриття індивідуальної неповторності людини.

¹ Гулевич, О. (2015). Справедливость: как мы ее понимаем и что она для нас значит. *Elitarium* <<http://www.elitarium.ru/spravedlivost-nespravedlivost-chelovek-predstavlenie-sobyitie-vinovnik-zhertva-otnoshenie-ocenka-vliyanie-povedenie-voispriyatie>> (2019, жовтень, 30).

² Degenaar, J. (2000). The tension between survival and justice. *South African Journal of Philosophy*, 19 (4), 307-320. doi:10.1080/02580136.2000.11644281

³ Левкулич, В. (2018). *Справедливість як соціокультурний феномен*. Ужгород: Гельветика, 11.

⁴ Додонов, Р. А. (1999). Теория ментальности. Учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. Запорожье: Тандем-У, 264.

⁵ Левкулич, В. (2018). *Справедливість як соціокультурний феномен*. Ужгород: Гельветика, 28.

References:

1. Degenaar, J. (2000). The tension between survival and justice. *South African Journal of Philosophy* [South African Journal of Philosophy], 19 (4), 307-320. doi:10.1080/02580136.2000.11644281. [in English].
2. Dodonov, R. A. (1999). *Teorya mentalnosti. Uchenye o determinantakh myslytelnykh avtomatyzmov* [Theory of Mentality. The doctrine of the determinants of mental automatisms]. Zaporozhye: Tandem-U. [in Russian].
3. Dzoban, O. P., Manujlov, E. M. (2015). Spravedlyvist yak pravova cinnist: konceptualizaciya fenomenu. [Justice as legal value: conceptualizing the phenomenon]. *Visnyk Nacionalnoho universytetu Yurydychna akademiya Ukrainy imeni Yaroslava Mudrogo* [Bulletin of the National University Yaroslav Mydry Law Academy of Ukraine], 1 (24), 102-113. [in Ukrainian].
4. Ferrara, A. (2019). Social freedom and reasonable pluralism: Reflections on Freedom's Right. *Philosophy & Social Criticism*, 45 (6), 635-642. doi:10.1177/0191453719842363. [in English].
5. Gajdenko, P. (1960-1970). Jekzistencial. [Existential]. *Filosofskaja jenciklopedija*. [Philosophical Encyclopedia]. Moscow: Soviet Encyclopedia, 5, 538. [in Russian].
6. Gulevich, O. (2015). Spravedlivost: kak my ee ponimaem i chto ona dlja nas znachit [Justice: how we understand it and what it means to us]. *Elitarium* <<http://www.elitarium.ru/spravedlivost-nespravedlivost-chelovek-predstavlenie-sobytie-vinovnik-zhertva-otnoshenie-ocenka-vliyanie-povedenie-vospriyatie>> (2019, October, 30). [in Russian].
7. Heidegger, M. (2010). *Being and Time*. Translated by Joan Stambaugh. Albany, New York: SUNY Press. [in English].
8. Korolev, A. (2008). Lichnostnoe bytie: jekzistencial'no-fenomenologicheskij analiz [Personal Being: An Existential Phenomenological Analysis]. *DisserCat – ehlektronnaya biblioteka dissertacij* [DisserCat – electronic library of dissertations] <<https://www.dissercat.com/content/lichnostnoe-bytie-ekzistentsialno-fenomenologicheskii-analiz>> (2019, October, 30). [in Russian].
9. Levkulich, V. (2018). *Spravedlyvist yak sociokulturnyj fenomen* [Justice as a sociocultural phenomenon]. Uzhgorod: Helvetika [in Ukrainian].
10. Omarbekova, S. (2012). *Ljubov kak jekzistencial chelovecheskogo bytija* [Love as an existential of human being]. Nizhnevartovsk: Nizhnevart. humanity. university. [in Russian].
11. Pavlov, A. (2019). *Priroda kommunikativnogo porjadka*. [The nature of the communicative order.] <<http://res.krasu.ru/paradigma/2/2.htm>> (2019, October, 30). [in Russian].
12. Petrazhickij, L. I. (2011). *Teorija i politika prava*. [Law theory and policy]. St. Petersburg: Juridicheskaja kniga. [in Russian].
13. Rawls, J. (2009). *A Theory of Justice*. Harvard University Press. [in English].
14. Razinov, Ju. (1999). Ponjatie kategorii i jekzistenciala v filosofii M. Hajdeggera. [Ponjatie kategorii i jekzistenciala v filosofii M. Hajdeggera] *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Samara State University], 1(11), 57-67. [in Russian].
15. Walzer, M. (1984). *Spheres Of Justice: A Defense Of Pluralism And Equality* <<http://www.amazon.com/Spheres-Of-JusticePluralism-Equality/dp/0465081894>> (2019, October, 30). [in English].